

บทที่ 2

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สังคมไทยได้ใช้การสื่อสารมาเป็นเครื่องมือชิ้นหนึ่งในการพัฒนาประเทศ / สังคม / ชุมชน ตั้งแต่เริ่มแรก ที่รู้จักกันในสาขาวิชาย่อยสาขาหนึ่งของการสื่อสารคือ “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” (Development communication) แต่ทว่า กลุ่มผู้นำการสื่อสารไปใช้ในการพัฒนานั้น จะเลือกการสื่อสารแบบไหนและนำไปใช้อย่างไร ก็ขึ้นอยู่กับความเข้าใจและการรับรู้เรื่องการสื่อสาร

หากอยู่ในฐานะนักนิเทศศาสตร์เพื่อการพัฒนา นักวิชาการในสาขานี้ย่อมพิจารณาว่า การสื่อสารนั้นเป็นเสมือน “เส้นเลือดใหญ่” ของการพัฒนาประเทศและชุมชน แต่หากเป็นบุคคลภายนอกวงการ ก็อาจจะรับรู้ความสำคัญของการสื่อสารน้อยลงไป ดังที่มักจะพบเสมอว่า ในงานวิจัยด้านการพัฒนามักจะละเลยที่จะอ้างอิงถึงบทบาทของการสื่อสาร

ตัวอย่างของความเข้าใจเรื่องพลังของการสื่อสารในการขับเคลื่อน / เปลี่ยนแปลงและพัฒนา สังคมนั้น ปรากฏอยู่ในตำรางานเขียนด้านนิเทศศาสตร์อยู่เสมอ เช่น งานเขียนว่าด้วยประวัติศาสตร์ของการเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีการสื่อสาร (Communication Technology) ที่ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยของนักวิชาการสำนัก Toronto เช่น H. Innis ที่ค้นพบว่า เพียงแค่การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการสื่อสารจากการจารึกบนก้อนหินมาเป็นการเขียนลงบนกระดาษก็ทำให้โรมันสามารถสถาปนาจักรวรรดิได้ เช่นเดียวกับที่อียิปต์สามารถสร้างปิรามิดได้

ดังนั้น นักนิเทศศาสตร์พัฒนาการจึงมีความเข้าใจพื้นฐานว่า หากเรามีความเข้าใจเรื่องระบบ การสื่อสารแบบต่าง ๆ ในชุมชน สามารถวิเคราะห์ศักยภาพของการสื่อสารระบบต่างๆ สามารถ วิเคราะห์เงื่อนไข / ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการใช้การสื่อสารนานาประเภท รวมทั้งล่วงรู้ถึงวิธีการ เสริมสร้างความแข็งแกร่งให้แก่ระบบการสื่อสารที่มีอยู่ในชุมชนแล้ว เราก็สามารถจะนำเอาระบบการ สื่อสารในชุมชนมาใช้ในการพัฒนาชุมชนด้านต่าง ๆ ได้อย่างสูงสุดเต็มศักยภาพและยังสามารถจะใช้ได้ อย่างยั่งยืนยาวนานอีกด้วย

เพื่อเป็นการทบทวนฐานความรู้ความเข้าใจของสังคมไทยในเรื่องการใช้การสื่อสารเพื่อชุมชน ภาณุจนา แก้วเทพ และคณะ (2543) ได้ทำการทบทวนงานวิจัยเพื่อการพัฒนาที่ดำเนินการในช่วง 2 ทศวรรษระหว่างปี พ.ศ. 2520-2540 จำนวน 180 เล่ม และได้ข้อค้นพบสำคัญ ๆ ดังนี้

(1) การใช้กรอบแนวคิด งานวิจัยส่วนใหญ่ใช้กระบวนทัศน์หลักคือ เน้นความทันสมัยและเชื่อในอิทธิพลของสื่อมวลชน (Modernistic paradigm) โดยแทบจะไม่มีงานวิจัยที่ใช้กระบวนทัศน์อื่น ๆ เป็นแนวคิดนำทางในการวิจัยเลย

(2) ระเบียบวิธีวิจัย เนื่องจากยึดถือกระบวนทัศน์การสื่อสารที่เชื่อในอิทธิพลของสื่อมวลชน (Impact / Effect Study) ระเบียบวิธีวิจัยที่ใช้จึงเน้นหนักการวิจัยเชิงปริมาณที่ต้องการวัด “ผลกระทบ” อันเกิดจากสื่อมวลชน โดยขาดการวิจัยเชิงคุณภาพที่ศึกษา “กระบวนการสื่อสาร” (communication process)

(3) ประเภทของสื่อ ถึงแม้กระบวนทัศน์หลักของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจะมุ่งมั่นในการใช้สื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ แต่อาจจะเพราะความไม่แพร่หลายของสื่อสมัยใหม่ในชนบทในช่วงเวลาที่ศึกษา (พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา) ทำให้ในภาคปฏิบัติ มักมีการศึกษาสื่อหลาย ๆ ประเภทโดยไม่เจาะจงสื่อมวลชนเป็นการเฉพาะ อย่างไรก็ตาม ผลจากการศึกษาให้ข้อที่น่าสังเกตว่า การใช้สื่อหลาย ๆ ชนิดรวมกันนั้น ยังเป็นการใช้แบบขาด “กลยุทธ์การประสานสื่อ” (Mixed Media Strategy) ที่มีคุณภาพ

(4) ประสิทธิภาพและประสิทธิผลของสื่อ ในขณะที่ประสิทธิผลและประสิทธิภาพของสื่อมวลชนนั้นมักไม่ได้ผลตามที่มุ่งหวังไว้ กล่าวคือ สื่อมวลชนมักสร้างผลกระทบได้ในระดับความรู้ / ความเข้าใจ (Knowledge) แต่ไม่อาจส่งผลต่อเนื่องถึงระดับทัศนคติ (Attitude) และระดับการลงมือปฏิบัติ (Performance)

ในทางตรงกันข้าม บรรดาสื่อเล็ก ๆ เช่น สื่อบุคคลและสื่อพื้นบ้าน สื่อชุมชน (เช่น หอกระจายข่าว) กลับสร้างผลกระทบด้านการพัฒนาชุมชนในด้านต่าง ๆ ได้ดีกว่า หากทว่า งานศึกษาวิจัยที่ผ่านมา ยังให้ความสนใจกับการศึกษาสื่อเล็ก ๆ เหล่านี้น้อยมาก แนวคิดทฤษฎี / เกณฑ์การวิเคราะห์สื่อบุคคล / สื่อพื้นบ้าน / สื่อชุมชน ก็มีอยู่อย่างจำกัด รวมทั้ง แนวทางการวิจัย (research approach) นั้น มีแต่มุ่ง “การนำมาใช้” แต่ไม่มีทิศทางมุ่งสู่ “การพัฒนาสื่อเหล่านั้น”

(5) รูปแบบและทิศทางของการสื่อสาร ข้อค้นพบจากการประมวลภาพรวมของงานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ผ่านมาพบว่า ทิศทางของการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้น ยังมีลักษณะขาดสมดุลอย่างมาก กล่าวคือ มีแต่ทิศทางการไหลของข่าวสารจากบนลงล่าง (Vertical communication) จากหน่วยงานรัฐไปยังประชาชน (Top-down approach) แต่ไม่ค่อยมีการศึกษาเรื่องการไหลของข่าวสารจากล่างขึ้นบน (Bottom-up approach) หรือการสื่อสารแนวนอนในระหว่างหมู่ประชาชนด้วยกัน (Horizontal communication)

ส่วนรูปแบบของการสื่อสารนั้น อาจจะเนื่องมาจากความคับแคบในการให้คำนิยามของคำว่า “สื่อ” ที่จำกัดอยู่แต่เฉพาะ “สื่อสมัยใหม่” เช่น หนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ เทปเสียง ฯลฯ ทำให้งานวิจัยส่วนใหญ่กำหนดวัตถุที่จะศึกษา (object of study) ไปจากคำนิยามเชิงทฤษฎีที่กล่าวมา และมองข้ามหรือละเลยรูปแบบการสื่อสารเดิม ๆ ที่ชาวบ้านกำลังใช้อยู่ในชีวิตจริง เช่น การพูดคุยได้ ด้นไม้อย่างไม่เป็นทางการ สภาคาเฟ่ของชาวบ้าน การไปพบปะเยี่ยมเยียนกัน ฯลฯ หัวข้อเหล่านี้จะเป็นประเด็นที่ชุดโครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อชุมชน” (2544-2548) จะมาเสริมเพิ่มเติมต่อไป

(6) บทบาทของการสื่อสาร เนื่องจากกรอบทฤษฎีด้านการสื่อสารที่นำมาใช้ศึกษายังมีข้อจำกัดบางประการ เช่น การใช้ทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism) ซึ่งมุ่งใช้แต่เฉพาะกับสื่อมวลชนเท่านั้น ทำให้ผลการวิจัยที่วัดการแสดงบทบาทหน้าที่ของการสื่อสารต่อชุมชนมีข้อจำกัดตามไปด้วย กล่าวคือการสื่อสารมีอยู่เพียงไม่กี่บทบาทหน้าที่ ทั้ง ๆ ที่ในความเป็นจริงแล้ว การสื่อสารรูปแบบอื่น ๆ เช่น สื่อบุคคล สื่อพื้นบ้าน สื่อชุมชน สามารถแสดงบทบาทหน้าที่ได้หลากหลายกว่ามาก เช่น บทบาทในการสร้างอัตลักษณ์ให้แก่ชุมชน บทบาทในการรักษาสิ่งแวดล้อม ฯลฯ

(7) แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชน เนื่องจากในช่วงทศวรรษ 2520-2540 นั้น แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชน (People Participation) ยังมีสถานะเป็นแนวคิดรองเท่านั้น ดังนั้น ผลงานวิจัยส่วนใหญ่จึงยังไม่ได้ใช้แนวคิดนี้เป็นแนวคิดหลักในการวิจัย

แต่ทว่า แนวคิดเรื่อง “การมีส่วนร่วมของประชาชน” นี้ จะกลายมาเป็น “แก่นแนวคิด” (core concept) ของกระบวนทัศน์ใหม่ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ปาริชาต สถาปัตตานนท์ (2548) สรุปว่า แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมในเรื่องการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้น จะมีอยู่ 2 นัยยะ คือ

- การใช้การสื่อสารเพื่อที่จะเป็นวิถีทางในการเข้าไปมีส่วนร่วมในชีวิตสาธารณะ (Public life) เช่น การโทรศัพท์เข้าไปแจ้งข่าวสารการจราจรกับสถานีวิทยุ จส. 100 เป็นต้น

- การเข้ามามีส่วนร่วมในระบบการสื่อสารเอง ซึ่งอาจจะเป็นการเข้ามาร่วมในบทบาทของผู้ฟังที่ active (เช่น การส่ง sms เข้าไปแสดงความคิดเห็นในรายการโทรทัศน์) การเข้ามาร่วมในฐานะผู้ผลิต (เช่น มาเป็นผู้จัดรายการวิทยุชุมชน) หรือเข้าร่วมในฐานะผู้วางนโยบายระบบการสื่อสารของชุมชน (เช่น เข้ามาเป็นคณะกรรมการของหอกระจายข่าว)

การใช้แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการสื่อสารนี้จะเชื่อมโยงไปถึงประเด็นการวิจัยอีกหลายประเด็นที่เป็นหัวข้อที่ยังขาดหายไป เช่น เรื่องสิทธิในการสื่อสารของประชาชนที่มักจะมุ่งเน้นแต่ “สิทธิในฐานะผู้รับสาร” ของประชาชน แต่ยังขาดแง่มุมในการวิจัย “สิทธิในฐานะผู้ส่งสาร” ของประชาชน

(8) แนวคิดเรื่อง “กลยุทธ์สาร” (Message Strategy) ในขณะที่ยังคงประกอบสำคัญของการสื่อสารนั้นประกอบด้วยเรื่อง “สื่อ” และ “สาร” นั้น จากอิทธิพลของแนวคิดที่เชื่อกันว่า “พลังของสื่อ” (Media Effect) ทำให้ทิศทางของการวิจัยสนใจแต่จะตอบโจทยว่า “จะต้องใช้สื่อประเภทไหนจึงจะได้ผล” รวมทั้ง มีการค้นคว้าเรื่อง “กลยุทธ์การใช้สื่อ” (Media Strategy) โดยมองข้ามความสำคัญของ “สาร” และ “กลยุทธ์การสร้าง/ใช้สาร” เนื่องจากถือว่า ถ้ามีสื่อดีมีประสิทธิภาพแล้ว เนื้อหาอะไรก็ยอมใช้ได้กับคนทุกกลุ่มได้ (One message fits for all) องค์ความรู้ในเรื่อง “การคัดเลือก / สร้างและออกแบบสาร” ในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจึงขาดหายไปในงานวิจัยยุคเริ่มแรกนี้

(9) หน่วยของการศึกษา เนื่องจากกรอบการวิจัยแบบ “อิทธิพลของสื่อ” (Media Effect Study) นั้น จะศึกษาหน่วยของผู้รับสารเป็น “ปัจเจกบุคคล” แต่ทว่า กระแสการขับเคลื่อนพัฒนาชุมชนยุคใหม่นั้น มีการทำงานเป็น “กลุ่ม / ชุมชน” เช่น กลุ่ม อบต. กลุ่มออมทรัพย์ ชุมชนรักษามะนาว กลุ่มพระสงฆ์ เพื่อการพัฒนา ฯลฯ ดังนั้น จึงควรมีการเพิ่มขยายหน่วยที่ใช้ในการศึกษาจาก “ปัจเจกบุคคล” มาเป็น “กลุ่ม / ชุมชน” เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง

หลังจากที่ได้มีการประมวลบททวนองค์ความรู้ในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมาแล้ว โดยอาศัยการสนับสนุนจากฝ่ายชุมชนของ สกว. ที่ได้ริเริ่มให้มีการวิจัยต่อยอดมาจากฐานความรู้เดิมด้วยการสร้างชุดโครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อชุมชน” (พ.ศ.2543-2548) โดยมี ดร.กาญจนา แก้วเทพ เป็นผู้ประสานงานและเป็นผู้สังเคราะห์องค์ความรู้จากชุดโครงการนี้

ลักษณะเด่นของงานวิจัยทั้ง 30 โครงการย่อยในชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” ก็คือ เป็นงานวิจัยที่เปิดโอกาสให้กับการสื่อสารทุกรูปแบบอย่างไม่จำกัด รวมทั้ง กลยุทธ์การใช้สื่อหลาย ๆ ชนิดมาประสานกัน ทั้งนี้โดยทุกโครงการจะต้องมี “แกนความคิดร่วม” อันเดียวกัน คือ แนวคิดเรื่อง “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” ตามกระบวนทัศน์ใหม่

สำหรับประเด็นเนื้อหา / ปริมาณที่สนใจนั้น ก็เปิดกว้างตามความเชี่ยวชาญของนักวิจัยตั้งแต่ เรื่องการบริหารจัดการทรัพยากรของชุมชน (กลุ่มออมทรัพย์ ธุรกิจชุมชน) สิ่งแวดล้อม สุขภาพอนามัย วัฒนธรรม/ สื่อพื้นบ้าน การต่อสู้เพื่อสิทธิในที่อยู่อาศัย การเสริมพลังสตรีในการปกครองท้องถิ่น การใช้สิทธิในการเป็นผู้ส่งสารของเด็ก ฯลฯ

และข้อที่โดดเด่นอีกประการหนึ่งของงานวิจัยในชุดโครงการนี้ก็คือ งานวิจัยเกือบทุกชิ้นขึ้นจะเป็น “การวิจัยเชิงปฏิบัติการ” (Participatory Action Research) กล่าวคือ หลังจากที่นักวิจัยได้ศึกษาสถานภาพปัญหาที่เป็นอยู่ ได้วิเคราะห์ปัจจัย / เงื่อนไขที่เกี่ยวข้องแล้ว คณะวิจัยก็ได้ร่วมมือกับชุมชนในการสร้างสรรค์กิจกรรมการสื่อสารรูปแบบใหม่ ๆ เพื่อทดลองแก้ไขปัญหาชุมชน ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อแก้ปัญหาขยะของชาวบ้านโนนป่าดิว อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา ที่สิทธิชัย เทวธีระรัตน์ และ คณะวิจัย (2547) ได้พบว่า เนื่องจากระบบการสื่อสารที่ชุมชนใช้แก้ปัญหา เช่น รูปแบบการพร่ำบ่น การไปยื่นจดหมายร้องเรียนเป็นรายบุคคล ฯลฯ เป็นรูปแบบการสื่อสารที่ไร้พลัง คณะวิจัยจึงได้ทดลองคิดตั้งการสื่อสารในรูปแบบของ “เวทีเสวนาชุมชน” ในระดับชุมชน หลังจากนั้นก็ขยายขอบเขตออกไปเป็นการจัดเวทีพบปะระหว่างตัวแทนชาวบ้านกับหน่วยงานเทศบาล เพื่อแสวงหาหนทางแก้ไขปัญหาร่วมกัน เป็นต้น

ผลจากการทดลองออกแบบกิจกรรมการพัฒนาฐานความรู้ของงานวิจัยในโครงการวิจัยเหล่านี้ ได้พิสูจน์ให้เห็นศักยภาพของการสื่อสารว่า เราสามารถจะใช้การสื่อสารเพื่อเป็นพลังหนึ่งในการขับเคลื่อนทั้งการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน หรือการพัฒนาชุมชนให้ก้าวไปในทิศทางที่พึงปรารถนา

งานวิจัย 3 ใน 4 จากทั้งหมดประสบความสำเร็จในการฝึกฝนให้ประชาชนคิดตั้งรูปแบบการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในระดับเล็ก ๆ ภายในชุมชน (micro) เพื่อให้เกิดความคุ้นเคยในการใช้การ

สื่อสารรูปแบบดังกล่าว และเป็นการเตรียมตัวสำหรับการเข้าไปมีส่วนร่วมในระดับมหภาค / ระดับจังหวัด-ประเทศ เช่น กรณีงานวิจัยเรื่องขยะที่กล่าวมาข้างต้น

ในขณะที่ A.Tocqueville (1835) เขียนบทสรุปจากการเห็นศักยภาพของการใช้สื่อหนังสือพิมพ์ในชุมชนที่สามารถผนึกชุมชนให้แข็งแกร่งเหนียวแน่น และถือว่า สื่อดังกล่าวเป็นปัจจัยสำคัญต่อการธำรงรักษา “การผูกพันแนบ” (Attachment) และ “ความผูกพัน” (Involvement) ของคนในชุมชนที่มีต่อชุมชนที่เราอาศัยอยู่ ดังที่เราจะรู้จักกันในชื่อของ “สำนึกรักบ้านเกิด” งานวิจัยของโคจิวัจน์ บุญประดิษฐ์ และคณะ (2547) หนึ่งในงานวิจัยในชุดโครงการนี้ก็ได้อธิบายสรุปดังกล่าวเช่นกันในกรณีของชุมชนบ้านครัว และได้เพิ่มขยายบทเรียนว่า การสื่อสารที่นำมาใช้นั้นมีมากกว่าสื่อหนังสือพิมพ์เท่านั้น

จากรูปแบบการสื่อสารที่หลากหลายนั้น ผู้วิจัยมีความสนใจสื่อ 3 ประเภทที่ได้ค้นพบจากการสังเคราะห์ผลการวิจัยว่า สื่อพื้นบ้าน สื่อกระจายเสียงชุมชน และสื่อบุคคลนั้น เป็นสื่อที่มีศักยภาพสูงสุดและมีคุณลักษณะที่ชุมชนจะสามารถใช้และบริหารจัดการได้อย่างดี ในที่นี้ จึงจะขอสรุปผลการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสื่อทั้ง 3 ประเภทจากโครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อชุมชน” ดังต่อไปนี้

(1) งานวิจัยสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน

โดยสถานะของสื่อพื้นบ้านแล้ว สื่อประเภทนี้เป็นสื่อที่มีความใกล้ชิดสนิทสนมกับชุมชนและอยู่ร่วมกับชุมชนมาอย่างยาวนาน อย่างน้อยก็อยู่มาก่อนยุคสื่อสารมวลชน โดยถือเป็น “การสื่อสารสาธารณะ” (public communication) ของชุมชน ซึ่งมีผลทำให้ชุมชนมีความคุ้นเคยกับรหัส (code) และสัญลักษณ์ต่าง ๆ (sign) ดังนั้น สื่อพื้นบ้านในแต่ละท้องถิ่นจึงทำหน้าที่เป็นเสมือน logo เป็นตัวตนเป็นอัตลักษณ์ของชุมชนนั้น และอัตลักษณ์ดังกล่าวนี้เป็นบ่อเกิดแห่งพลังของศักดิ์ศรีของชุมชน หรือความมั่นคงมั่นใจของชุมชนเอง

แต่ในเวลาเดียวกัน สื่อพื้นบ้านก็มีข้ออ่อนอยู่หลายประการ เนื่องจากเป็นสื่อที่ถือกำเนิดมาจากการสร้างสรรค์และการใช้งานของคนรุ่นก่อน และเกิดมาในช่วงเวลาที่บริบทของการสื่อสารนั้น มีแต่สื่อพื้นบ้านเท่านั้น ไม่มีคู่แข่ง ดังนั้น ในช่วง 40-50 ปี ที่ผ่านมา เมื่อเกิดสื่อมวลชนสมัยใหม่เข้ามาเป็นเจ้าใหม่ในระบบการสื่อสารของสังคม (social communication) ประกอบกับการขาด

กระบวนการพัฒนาสื่อพื้นบ้านอย่างต่อเนื่อง ทำให้เกิดภาวะชะงักงันของการสื่อสารพื้นบ้าน และไม่สามารถเชื่อมต่อสื่อสารกับคนรุ่นใหม่ได้

ภาวะชะงักงันของการพัฒนาและปรับตัวของสื่อพื้นบ้านในช่วง 4-5 ทศวรรษที่ผ่านมาทำให้สื่อพื้นบ้านสูญเสียสถานภาพและบทบาทที่เคยมีอย่างหลากหลายลงไปทุกที ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นตัวอย่างก็เช่น งานมหรสพในชุมชนจะเล็กลงกว่าจ้างโนรา / หนังตะลุง / ลิเก / เท่งตึก / ฯลฯ และหันไปจ้างวงดนตรีลูกทุ่งมาแทน

แต่เนื่องจากสื่อพื้นบ้านเป็นระบบย่อยระบบหนึ่งของการสื่อสารของสังคมโดยเฉพาะอย่างยิ่งสื่อพื้นบ้านมีสถานเป็น “คันธาร” ของการสื่อสารสารประเภทอื่น ๆ แม้แต่การสื่อสารมวลชน เช่น เรื่องราวต่าง ๆ ในละครโทรทัศน์ล้วนมีต้นกำเนิดมาจากนิทานพื้นบ้าน ดังนั้น หากสังคมปล่อยให้คันธารแห้งเหือด ปลายธารก็อาจจะจมน้ำต่อไปไม่ได้

ก่อนหน้านี้จะมีการทำวิจัยเรื่องสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาในชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” ในแวดวงนิเทศศาสตร์พัฒนาการก็มีหัวข้อการวิจัยในประเด็นดังกล่าวอยู่อย่างประปราย แต่ทว่า ในทิศทางในการวิจัยนั้น จะมุ่งแต่การตอบโจทย์ด้านเดียว คือจะมีการนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้งานพัฒนาชุมชน / สังคมได้อย่างไร แต่แทบจะไม่พบงานวิจัยที่ตั้งคำถามว่า “แล้วเราจะมีแนวทางในการพัฒนาสื่อพื้นบ้านได้อย่างไร”

ในชุดโครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อชุมชน” นี้ มีงานวิจัยเรื่องสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาอยู่ 4 ชิ้น โดยทั้งงานทั้ง 4 ชิ้น นั้น ได้แสดงให้เห็นลักษณะที่เป็น “พลวัต” (dynamic) มิได้หยุดนิ่งของสื่อพื้นบ้าน ซึ่งปฏิเสธทัศนคติแบบสามัญสำนึกที่มีต่อสื่อประเภทนี้

เริ่มตั้งแต่งานวิจัยสื่อพื้นบ้านประเภทสื่อพิธีกรรมเรื่อง “แนวทางการส่งเสริมและพัฒนาบทบาทของสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน” ของ อุดลย์ ดวงดีวิรัตน์ และคณะ (2547) ซึ่งได้ใช้หลักการ “สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม” ให้ชุมชนเลือกสื่อพื้นบ้านที่ชุมชนจะนำมาใช้ ผลปรากฏว่าชุมชน ต.วอแก้ว จ.ลำปาง ได้เลือกพิธีกรรมการไหว้ผีปู่ย่าที่เป็นพิธีไหว้ผีบรรพบุรุษซึ่งมีหน้าที่สำคัญคือการควบคุมประพฤติกรรมของลูกหลานมาเป็นสื่อที่จะทดลอง สื่อประเภทนี้อยู่ในภาวะใกล้หรือได้สูญหายไปแล้วจากชุมชน และผลจากการสูญเสียลาดังกล่าวก่อทำให้ชุมชนถูกจู่โจมจากปัญหาเรื่องเพศสัมพันธ์ เช่น โรคเอดส์อย่างรุนแรง

งานวิจัยชิ้นนี้ได้ขยายม่านฟ้าใหม่ของการศึกษาเรื่องสื่อพื้นบ้าน คือ การพิสูจน์ว่า แม้สื่อพื้นบ้านที่ตาย / สูญหายไปแล้ว แต่หากคณะวิจัยได้ใช้แนวคิดทฤษฎีเรื่อง “การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดทางวัฒนธรรม” (Cultural Reproduction) มานำทางการวิจัย ก็สามารถจะรื้อฟื้นสื่อที่ตายไปแล้วให้คืนชีพมาได้ และในการเกิดขึ้นมาใหม่นี้ นอกจากจะได้รื้อฟื้นทั้งในแง่รูปแบบและเนื้อหาของสื่อพื้นบ้านแล้ว การให้วิปยุภักย์ยังได้ “งอกหน้าที่ใหม่ ๆ” ของตนเอง เช่น ขยายหน้าที่ของกลุ่มวิปยุภักย์ออกไปเป็นกลุ่มออมทรัพย์เพื่อสวัสดิการการศึกษาของลูกหลานไปเป็นกลุ่มฝึกอาชีพ เป็นต้น

ส่วนสื่อพื้นบ้านประเภทสื่อการแสดงนั้น มีสื่อพื้นบ้านขนาดใหญ่และเป็นที่ยอมรับอย่างแพร่หลาย (popularity) คือ สื่อหมอลำในภาคอีสาน และสื่อโนราในภาคใต้ ผลจากการวิจัยให้ข้อสรุปเกี่ยวกับตัวแปรเรื่อง “ขนาด” และ “การดำรงอยู่ของสื่อพื้นบ้านในบริบทปัจจุบัน” ว่า ในขณะที่สื่อพื้นบ้านขนาดเล็ก เช่น วิปยุภักย์ เเทงตุ๊ก มวยลา ฯลฯ จะพบกับสถานะสูญหาย แต่สื่อที่มีขนาดใหญ่เช่น หมอลำ และโนรา นั้น จะพบกับชะตากรรมอีกแบบหนึ่ง กล่าวคือ จะไม่สูญสลาย หากทว่า จะ “กลายพันธุ์” ซึ่งหมายความว่า จะมีการปรับตัวจนผิดเพี้ยนไปจากรูปแบบ/เนื้อหาและหน้าที่ดั้งเดิมที่เคยเป็นมา

กระบวนการกลายพันธุ์เกิดมาจากการปรับตัวที่มีได้มาจากแรงผลักดันภายในของเจ้าของวัฒนธรรมชุมชน หากแต่เกิดมาจากแรงผลักดันจากภายนอก เช่น ระบบธุรกิจ เช่น การปรับตัวของหมอลำซึ่งที่เกิดจากการผสมผสานระหว่าง “หมอลำ” กับ “การซิ่ง” แต่ทว่า เน้นหนักไปด้าน “การซิ่ง” มากกว่า “การลำ” กรณีของ “โนราหางเครื่อง” ก็เช่นเดียวกัน

และเมื่อเกิดอาการปรับตัวอย่างผิดเพี้ยนกลายพันธุ์ดังกล่าว บทบาทหน้าที่ในการพัฒนาชุมชนที่สื่อพื้นบ้านเหล่านี้เคยกระทำมาก่อน เช่น การบ่มเพาะจริยธรรมแก่บุคคล การฝึกวินัยและความขยันหมั่นเพียร การสร้างความสามัคคี การเสริมขวัญและกำลังใจ ฯลฯ ก็จะพลอยสูญสิ้นไปด้วยคงเหลือแต่เพียงบทบาทหน้าที่ที่ถูกคัดสรรเอาไว้ 2-3 อย่าง เช่น การให้ความบันเทิง เป็นต้น

งานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งเป็นสื่อพื้นบ้านของชุมชนชาวเขาปกาเกอะญอ (กระเหรี่ยง) ที่เพิ่งสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่เพื่อทดแทนสื่อพื้นบ้านดั้งเดิมที่หายไป แต่เดิมนั้น ระหว่างหมู่บ้านปกาเกอะญอจะมีเครือข่ายหนุนช่วยกันในวิธีการผลิตแบบทำไร่หมุนเวียน โดยจะหมุนเวียนความช่วยเหลือกันแบบ “ลงแขก” (เอามือเอาแรง) แต่ปัจจุบัน บริบทแวดล้อมของการทำไร่หมุนเวียนไม่อาจเป็นไปได้ ดังนั้น

เพื่อรักษาคุณค่าของเครือข่ายการช่วยเหลือกันเอาไว้ ชุมชนจึงสร้างสรรค์ประเพณี “กองทุนข้าว” ที่มีลักษณะการหมุนเวียนการทอดผ้าป่าข้าวเพื่อธำรงรักษาเครือข่ายระหว่างชุมชนเอาไว้

หลังจากจบโครงการวิจัยสื่อพื้นบ้านของ สกว. แล้ว นักวิจัยจากโครงการนี้ได้มาร่วมตัวกันทำโครงการพัฒนา “สื่อพื้นบ้านสื่อสารสุขภาวะ” (สพส.) (ได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ-สสส. ช่วงเวลา พ.ศ. 2546-2549) เพื่อถ่ายโอนความรู้ที่ได้จากงานวิจัยมาใช้ในภาคปฏิบัติการของงานพัฒนา โครงการ สพส. ได้ร่วมกับภาคีทั่วประเทศจำนวน 59 โครงการทดลองทั้งการรื้อฟื้น การสืบทอด การปรับปรุงยุคต่อ การสร้างเครือข่ายตามแนวทางของฐานความรู้ที่ได้จากงานวิจัย และพบว่า การทำงานพัฒนาที่มีฐานความรู้จากงานวิจัยที่ทางโครงการได้ผูกเป็นคำขวัญว่า “ขับเคลื่อนโครงการบนฐานความรู้” นั้น ส่งผลให้การทำงานประสบความสำเร็จอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม ก็ยังมีโจทย์ของการวิจัยที่แนวทางการทำงานสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชนเหล่านี้จะต้องศึกษาค้นคว้าอีกมาก เช่น การนำเอาสื่อพื้นบ้านเหล่านี้มาปรับใช้เพื่อสร้างสรรค์กิจกรรมที่สามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่ชุมชนกำลังเผชิญหน้าอยู่ เช่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาความสามัคคี ปัญหาการใช้เวลาว่างของเยาวชน ฯลฯ มีหลักแนวคิดอย่างไร การสร้างมูลค่าเพิ่มให้สื่อพื้นบ้านสามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางบริบทสังคมสมัยใหม่และกลุ่มคนรุ่นใหม่จะเป็นได้อย่างไร เป็นต้น

(2) งานวิจัยสื่อกระจายเสียงท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา

ผลจากการติดตามเรื่องการใช้สื่อประเภทต่าง ๆ ของคนในชนบทอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525 จนถึงปัจจุบัน พบว่า ปริมาณการขยายตัวของการใช้สื่อประเภทสิ่งพิมพ์ เช่น หนังสือพิมพ์ นิตยสาร ฯลฯ นั้น ตัวเลขการใช้งานจะไม่มีเปลี่ยนแปลงเลย ซึ่งตรงกันข้ามกับสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เช่น วิทยุและโทรทัศน์ ซึ่งมีการขยายตัวของการใช้อย่างก้าวกระโดด โดยเฉพาะสื่อโทรทัศน์

เหตุผลง่าย ๆ เบื้องหลังปรากฏการณ์นี้ก็คือ สื่อสิ่งพิมพ์นั้นเป็นสื่อที่เรียกร่อง “ต้นทุนทางวัฒนธรรม” (Cultural capital) จากผู้รับสารสูงกว่าสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เช่น ความสามารถที่จะอ่านออกเขียนได้ การเข้าถึงสื่อ (Accessibility) ในขณะที่สื่อวิทยุและโทรทัศน์นั้น ซึ่งเป็นสื่อภาพและเสียงได้ยกเลิกข้อเรียกร่องดังกล่าว

ในชุดโครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อชุมชน” นี้ได้เลือกศึกษาสื่อกระจายเสียงท้องถิ่น 3 ชนิดที่มีขนาดเล็กตามลำดับคือ สื่อขนาดเล็ก-หอกระจายข่าว สื่อขนาดกลาง-วิทยุชุมชน และสื่อขนาดใหญ่-โทรทัศน์ท้องถิ่น

สำหรับหอกระจายข่าวนั้น ดวงพร คำณวนวัฒน์ และคณะ (2545) รายงานว่า จากการสำรวจในปี พ.ศ. 2542 พบว่า หมู่บ้านไทยเกือบจะทุกแห่งมีหอกระจายข่าวอยู่ในหมู่บ้านแล้ว (มี 63,989 หอ) แต่พบว่า มีหอที่ใช้งานอย่างได้มาตรฐานเพียง 25% เท่านั้น คณะวิจัยจึงได้คัดเลือกที่จะฟื้นฟูชุมชนชีวิตหอกระจายข่าว 7 แห่ง ใน จ.ชุมพร ด้วยการใช้กลยุทธ์การทำงานที่สำคัญหลายกลยุทธ์ เช่น การสร้างความเข้าใจและการรับรู้ที่แท้จริงเกี่ยวกับสื่อหอกระจายข่าว การบริหารจัดการสื่ออย่างมีส่วนร่วม การเสริมพลังของคณะทำงาน การสร้างเครือข่ายของสื่อ ฯลฯ และพบว่า กลยุทธ์ดังกล่าวใช้งานได้อย่างดีในการฟื้นฟูสื่อประเภทนี้ และยังพบว่า กระบวนการทำงานดังกล่าวสามารถนำไปขยายผลได้ในที่อื่น ๆ ที่มีเงื่อนไขและกลไกสนับสนุนที่เหมาะสมเพียงพอ

ส่วนการวิจัยสื่อกระจายเสียงที่มีขนาดใหญ่ คือ สื่อโทรทัศน์ท้องถิ่นนั้น หฤทัย ขัดนาคและคณะ (2547) พยายามที่จะเสริมสร้างการมีส่วนร่วมของผู้ผู้ชมให้มากขึ้นในสถานีโทรทัศน์ท้องถิ่นช่อง 11 จ.พิษณุโลก แต่พบว่า ผลการวิจัยพบว่า ยังไม่ประสบความสำเร็จ เนื่องจากลักษณะความซับซ้อนทั้งในเชิงเทคนิค ทั้งสภาพการเป็นสื่อที่มีรัฐเป็นเจ้าของ ฯลฯ

ส่วนสื่อกระจายเสียงที่มีขนาดกลาง ๆ เช่น สื่อวิทยุชุมชนนั้น เนื่องจากในช่วงเวลาที่ทำ มีการดำเนินงานเป็นชุดโครงการนี้ กำลังเป็นยุคเริ่มต้นของ “การมีวิทยุชุมชน” ตามเนื้อหาของรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ปี พ.ศ. 2540 ที่ระบุให้ประชาชนมีสิทธิเป็นเจ้าของคลื่นวิทยุเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ของสื่อกระจายเสียง ดังนั้น จึงเกิดมีวิทยุชุมชนหลากหลายรูปแบบอย่างแพร่หลาย และก็เป็นปรากฏการณ์ที่น่าสนใจสำหรับการค้นคว้าวิจัย

ในชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” นี้ จึงมีงานวิจัยเรื่อง วิทยุชุมชนถึง 4 เรื่อง ใน 5 จังหวัด คือ นครราชสีมา บุรีรัมย์ น่าน ปัตตานี และมหาสารคาม ผลการวิจัยที่น่าสนใจมีดังต่อไปนี้คือ

เนื่องจากวิทยุชุมชนมีอยู่หลายระดับ เริ่มตั้งแต่ระดับที่น้อยที่สุดคือ การเป็นวิทยุเพียงแค่ระดับรายการที่ตัวรายการ การบริหารจัดการ รวมทั้งการเป็นเจ้าของคลื่น/ เจ้าของสถานี ยังอยู่ในมือรัฐ ซึ่ง

กลุ่มตัวอย่างที่ศึกษานั้น จะจัดอยู่ในวิद्यุชุมชนระดับรายการนี้มากที่สุด เช่น วิद्यุชุมชนคนโคราช วิद्यุชุมชน จ.บุรีรัมย์ วิद्यุชุมชนคนเมืองน่าน เป็นต้น

ในอีกประเภทหนึ่ง คือ วิद्यุชุมชนที่กลุ่มประชาชนจัดตั้งขึ้นเอง เป็นเจ้าของคลื่นเอง เป็นเจ้าของสถานีเอง บริหารจัดการเอง ซึ่งกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษาวิद्यุชุมชนประเภทนี้คือกรณีของวิद्यุชุมชน จ.ปัตตานี และ จ.มหาสารคาม อย่างไรก็ตาม เนื่องจากความไม่สมบูรณ์ของกฎหมายที่เกี่ยวกับวิद्यุชุมชน ทำให้สถานภาพของวิद्यุชุมชนประเภทนี้ยังคงมีความคลุมเครือว่าเป็น “วิทยุเถื่อน” หรือไม่ และส่งผลต่อการระดมการมีส่วนร่วมจากประชาชนในลำดับต่อมา

วิद्यุชุมชนทั้ง 2 ประเภทนี้ มีวิธีการทำงานที่แตกต่างกัน รวมทั้งมีปัญหาที่ต้องเผชิญแตกต่างกันไปด้วย ผลจากการวิจัยพิสูจน์ว่า ในกรณีของวิद्यุชุมชนที่อยู่ภายใต้สถานีของรัฐ (เป็นส่วนหนึ่งของโครงการนำร่องทดลองดำเนินงานวิद्यุชุมชนของกรมประชาสัมพันธ์) ยังไม่สามารถที่จะดึงดูดการมีส่วนร่วมของประชาชนเข้ามาไม่ว่าจะในระดับผู้ฟัง ระดับผู้ผลิต หรือระดับผู้วางนโยบายได้อย่างแท้จริง รวมทั้ง ยังไม่สามารถที่จะแสดงบทบาทของการเป็น “วิทยุโดย / ของ / เพื่อประชาชน” ได้อย่างสมบูรณ์ การบริหารจัดการวิद्यุชุมชนในระดับรายการหนึ่งของสถานีรัฐนั้นก็ยังมีรูปแบบและเนื้อหาเป็นแบบ “วิทยุสาธารณะของข้าราชการ”

และสำหรับวิद्यุชุมชนในระดับรายการหนึ่งของสถานีรัฐนี้ ก็ยังขาดความยั่งยืนมั่นคง เพราะเมื่อใดที่มีการเปลี่ยนแปลงนโยบาย รายการวิद्यุชุมชนก็พร้อมที่จะถูกโยกย้ายเวลาหรือหลุดจากผังรายการ ดังนั้น อย่างมากที่สุดที่วิद्यุชุมชนที่เติบโตอยู่ภายใต้โครงสร้างเดิมของรัฐจะกระทำได้อีกคือ การเป็นห้องเรียนเพื่อฝึกซ้อมการทำงานของกลุ่มประชาชนที่เข้าไปทำวิद्यุชุมชนเท่านั้น

สำหรับวิद्यุชุมชนที่จัดตั้งโดยกลุ่มประชาชน (ส่วนใหญ่ใช้ชื่อว่า “จุดปฏิบัติการ / ศูนย์การเรียนรู้วิद्यุชุมชน” เพื่อหลีกเลี่ยงการทำผิดกฎหมาย) จะมีปัญหาใหญ่ในเรื่องความรู้ในการบริหารจัดการวิद्यุชุมชน เนื่องจากมิได้มีการจัดการฝึกอบรมในเรื่องดังกล่าว การฝึกอบรมที่มีหน่วยงานต่าง ๆ จัดให้ผู้ปฏิบัติงานวิद्यุชุมชนนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นการฝึกอบรมเรื่องการผลิตรายการวิทยุ

แต่ไม่ว่าจะเป็นวิद्यุชุมชนแบบใดก็ตาม รากฐานของปัญหาร่วมของวิद्यุชุมชนทุกแบบก็คือ การขาดความเข้าใจเบื้องต้นและพื้นฐานที่สุดว่า “วิทยุชุมชนนั้นคืออะไร” มีความแตกต่างจากวิทยุที่เคยมีมาก่อน คือ วิทยุสาธารณะและวิทยุธุรกิจอย่างไร เพราะถึงแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงตัวบทกฎหมายตาม

รัฐธรรมนูญที่ส่งผลให้มี “การกระจายสิทธิ์ในการเป็นเจ้าของคลื่นแม่เหล็กไฟฟ้า” แต่ทว่า กระบวนการ “กระจายความรู้เกี่ยวกับวิद्यชุมชน” นั้น ยังไม่ได้เกิดขึ้นตามไปด้วย เมื่อขาดความเข้าใจที่ถ่องแท้เกี่ยวกับวิद्यชุมชน กลุ่มคนที่เข้ามาทำงานวิद्यชุมชนจึงโยกความรู้ที่เคยทำวิทยุสาธารณะและวิทยุธุรกิจมาใช้ ซึ่งทำให้แทบจะไม่มี ความแตกต่างเลยระหว่างวิद्यชุมชนกับวิทยุประเภทอื่น ๆ

จากงานวิจัยเรื่องวิद्यชุมชนทั้ง 4 ชิ้น ซึ่งส่วนใหญ่ทำการศึกษาวิद्यชุมชนระดับรายการที่อยู่ภายใต้สถานีรัฐนั้น ผู้วิจัยเห็นว่า อนาคตของวิद्यชุมชนระดับรายการนี้ยากที่จะพัฒนาไปเป็นวิद्यชุมชนที่แท้จริง ดังนั้น จึงควรมีงานศึกษาวิจัยวิद्यชุมชนที่เรียกว่า “จุลปฏิบัติการหรือศูนย์เรียนรู้วิद्यชุมชน” ซึ่งมีงานวิจัยจากกรณีของวิद्यชุมชน จ.ปัตตานี และ จ.มหาสารคาม ที่เริ่มศึกษานำร่องมาเป็นแนวทางให้เห็นโจทย์การวิจัยที่จะต้องตอบต่อไป เช่น

- จะต้องมีการบวนการสร้างความเข้าใจเรื่อง “เนื้อแท้ของวิद्यชุมชน” ซึ่งเป็นการแก้ไข ปัญหาที่ระดับรากฐานเลยดังที่ได้กล่าวมาแล้วได้อย่างไรบ้าง
- การบริหารจัดการวิद्यชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการบริหารงาน บริหารบุคคล บริหาร งบประมาณ / สิ่งของ จะต้องทำอย่างไร ทั้งนี้ เนื่องจากธรรมชาติที่แตกต่างของวิद्यชุมชนซึ่งเป็น “วิทยุ อาสาสมัคร” มิใช่ “วิทยุของมืออาชีพ” เช่น วิทยุสาธารณะ / วิทยุธุรกิจ
- จะต้องมีการกระบวนการผลิตรายการเพื่อให้ตอบสนองความต้องการของชุมชนได้ อย่างไร ทั้งนี้ เพราะบทบาทหน้าที่หลักของวิद्यชุมชน รวมทั้ง การดำรงอยู่ของวิद्यชุมชนก็ขึ้นอยู่กับ ความสามารถที่จะตอบสนองความต้องการของชุมชนนั่นเอง
- จะมีกระบวนการติดตาม / ประเมินผลอย่างไร เนื่องจากธรรมชาติของวิद्यชุมชนนั้น จะต้องเป็นการสื่อสารแบบสองทาง ดังนั้น การรับรู้ปฏิกิริยาของผู้ฟังเพื่อนำมาพัฒนาปรับปรุงวิद्य ชุมชนจึงต้องเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ โดยผ่านกลไกการติดตามประเมินผล รวมทั้งจะต้องมีลักษณะพิเศษอะไรบ้างในการประเมินผลแบบวิद्यชุมชน
- จะมีกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนได้อย่างไร หลักการที่สำคัญ ประการหนึ่งของวิद्यชุมชนก็คือ ต้องไม่เป็นวิทยุที่จัดอยู่ที่สถานีเท่านั้น และจะต้องทำกิจกรรมอย่าง อื่น ๆ ที่ “มากไปกว่าการจัดรายการ” ทั้งนี้ เพื่อเป็นกลไกในการสร้างการมีส่วนร่วมในระดับต่าง ๆ รูปแบบต่าง ๆ ของประชาชน และในเวลาเดียวกัน ก็เพื่อเป็นกระบวนการที่วิद्यชุมชนจะผนวกรวม ตนเองเข้าไปเป็นสถาบันหนึ่งของชุมชน
- จะขยายบทบาทหน้าที่ของวิद्यชุมชนให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้เพื่อให้เป็นไป ตามหลักการของการเป็น “สื่อของชุมชน / สื่อของท้องถิ่น” ได้อย่างไร

- การประสานจัดความสัมพันธ์ระหว่าง “สื่อสมัยใหม่เช่นวิทยุชุมชน” กับสื่อดั้งเดิม / แหล่งการเรียนรู้เดิมของชุมชน นักวิชาการสาขานิเทศศาสตร์ เช่น R.Park เคยเสนอว่า เมื่อสังคม / ชุมชนทันสมัยขึ้น สื่อมวลชนท้องถิ่นแบบใหม่ ๆ เช่น หนังสือพิมพ์ท้องถิ่น วิทยุท้องถิ่น ก็จะเข้ามามีบทบาทและทำหน้าที่แทนสื่อเดิม ๆ ของชุมชน เช่น การสื่อสารระหว่างบุคคล การสื่อสารตามกลุ่มประเพณี สภาקהแพ ฯลฯ (ใช้กลยุทธ์ Substitution) แต่ผู้วิจัยสนใจว่า ในกรณีของสังคมไทย เราสามารถจะจัดความสัมพันธ์ระหว่าง “สื่อมวลชนสมัยใหม่” เช่นวิทยุชุมชนในรูปแบบของ “การทำงานร่วมกัน/แบ่งงานกันทำ” (ใช้กลยุทธ์ Addition/ Articulation) กับ “สื่อดั้งเดิม / แหล่งเรียนรู้เดิม” ได้หรือไม่ / อย่างไร

(3) งานวิจัยเรื่องสื่อบุคคลและเครือข่ายเพื่อการพัฒนาชุมชน

จากการทบทวนองค์ความรู้เรื่องการสื่อสารเพื่อชุมชนของกาญจนา แก้วเทพ และคณะ ในปี พ.ศ. 2543 มีข้อค้นพบว่า สื่อประเภทที่มีคุณภาพการอย่างสูงส่งต่อการพัฒนาชนบทนั้น ก็คือ สื่อที่เป็นมนุษย์ด้วยกันเอง ที่เรียกว่า “สื่อบุคคล” เช่น พระภิกษุสงฆ์ ผู้นำชุมชน ครูภูมิปัญญา ศิลปินพื้นบ้าน หมอพื้นบ้าน ฯลฯ

แต่ในขณะที่มีข้อค้นพบถึงคุณภาพการของสื่อบุคคลเหล่านี้ ในอีกด้านหนึ่ง ก็มีข้อเท็จจริงว่า มีงานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับ “สื่อบุคคล”อยู่น้อยมาก รวมทั้งวิธีวิทยาที่ใช้ในการศึกษาก็มีข้อจำกัดอย่างมาก กล่าวคือ

- สื่อบุคคลนั้นจะถูกศึกษาในฐานะ “ผู้นำทางความคิด” (Opinion Leader) ตามแบบจำลอง “การไหลของข่าวสารแบบสองจังหวะ” (Two-step Flow of Information) เท่านั้น
- งานวิจัยส่วนใหญ่จะทำการวิเคราะห์ “คุณลักษณะ” ของสื่อบุคคลเหล่านี้ และมีมิติที่วัดคุณลักษณะก็มีเพียง 2-3 มิติ เช่น ความน่าไว้วางใจ (Trustworthiness) ความเชี่ยวชาญ (Credibility) และทักษะการสื่อสาร
- งานศึกษาสื่อบุคคลนั้น มักจะศึกษาแค่ “ตัวบุคคล” นั้น เท่านั้น หากแต่ไม่ได้ศึกษา “บริบทแวดล้อม” สื่อบุคคลนั้น จึงขาดการวิเคราะห์เชื่อมโยงระหว่าง “ตัวบุคคล” (text) กับ “บริบทแวดล้อม” (Context)
- กลุ่มบุคคลที่นำมาศึกษานั้น จะจำกัดอยู่ในกลุ่มบุคคลบางกลุ่มเท่านั้น เช่น พระสงฆ์ ผู้นำชุมชน ทั้ง ๆ ที่ความจริงในชนบทของไทยมีกลุ่มบุคคลที่ทำหน้าที่เป็น “สื่อบุคคล” อย่างหลากหลายมาก

- วิธีการศึกษาสื่อบุคคลนั้น จะมองแต่ “ด้านการสื่อสารขาออก” (Output) คือ การวิเคราะห์ว่า สื่อบุคคลนั้น มีการส่งสารออกไปอย่างไร แต่ขาดการศึกษา “ด้านการสื่อสารขาเข้า” (Input) คือ การที่สื่อบุคคลนั้นเปิดรับหรือแสวงหาข้อมูล / ข่าวสาร / ความรู้เข้ามาอย่างไร สื่อบุคคลมีกระบวนการจัดการความรู้อย่างไร ทำให้เกิดลักษณะการศึกษาวิจัยที่ไม่ครบวงจร

- และเชื่อมโยงมาจากลักษณะการศึกษาวิจัยสื่อบุคคลที่ไม่ครบวงจรดังกล่าว สะท้อนให้เห็นวิธีการรับรู้ “สื่อบุคคล” ในการพัฒนาชุมชนว่า ยังคงมีทัศนคติที่จะ “ใช้หรือเก็บเกี่ยว” เท่านั้น กล่าวคือ มีแต่การตั้งโจทย์วิจัยว่า จะนำเอาสื่อบุคคลมาใช้ในการพัฒนาชุมชนได้อย่างไร หากทว่า ยังขาดการตั้งโจทย์ที่ว่า “จะมีกระบวนการสร้างหรือพัฒนาสื่อบุคคลได้อย่างไร”

เบื้องหลังปรากฏการณ์ที่ขัดแย้งกันดังที่กล่าวมาคือ ทั้ง ๆ ที่สื่อบุคคลเป็นสื่อที่มีคุณภาพการอย่างมากต่อการพัฒนาชุมชน แต่ก็กลับมีงานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับสื่อบุคคลอยู่น้อยมากนั้น น่าจะมีสาเหตุหลายประการ คือ

- การศึกษาสื่อบุคคลนั้นเป็นเรื่องที่ยากลำบาก ทั้งนี้ เพราะสิ่งที่จะศึกษาเป็น “มนุษย์” ด้วยกัน และผลการศึกษาจะต้องก้าวล่วงเข้าไปทั้งในชีวิตการทำงานและชีวิตส่วนตัวของบุคคล ดังนั้น จึงต้องอาศัยทั้งความสัมพันธ์ใกล้ชิด ความไว้วางใจ การให้ความร่วมมือจากกลุ่มตัวอย่างเต็มที่

- จากเหตุผลประการแรก การศึกษาสื่อบุคคลเท่าที่จะเป็นไปได้นั้น ผู้วิจัยและกลุ่มตัวอย่างก็มักต้องมีความสัมพันธ์อันสนิทสนมแน่นแฟ้นกันมาก่อนที่จะมาเกิดงานวิจัย เช่น เป็นเครือญาติ เพื่อนฝูง ครู-ศิษย์ ฯลฯ แต่เมื่อมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดก็ก่อให้เกิดปัญหาในการวิจัยอีกแบบหนึ่งคือ เรื่องอคติในการวิจัย

ฉะนั้น วิธีการศึกษาสื่อบุคคลจึงตกอยู่ในภาวะ “กลืนไม่เข้าคายไม่ออก” (dilemma) และหากจะมีการศึกษาจริง ๆ ก็ต้องมีการวางกลไกการแก้ไขปัญหาที่กล่าวมาเช่นเรื่องอคติในการวิจัย

- ปัญหาเรื่องการรับรู้ “สื่อบุคคล” ซึ่งมีทั้ง “คุณสมบัติเฉพาะตัว” และ “ลักษณะทั่วไปร่วมกับคนอื่น” แต่หากมีการรับรู้ที่โน้มเอียงไปในด้าน “คุณสมบัติเฉพาะตัว” มากเกินไปจนมองไม่เห็นลักษณะร่วมทั่วไป ก็จะทำให้เห็นว่า การศึกษาสื่อบุคคลท่านนั้น ๆ ไม่มีประโยชน์เพราะไม่สามารถจะนำไปขยายผลในกรณีอื่น ๆ

ในชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” นี้มีงานวิจัยสื่อบุคคลอยู่ 2 ชิ้น ที่พยายามฝ่าฟันปัญหาอุปสรรคที่กล่าวมา รวมทั้งได้แสวงหาแนวทางในการปิดจุดอ่อนต่าง ๆ ของการศึกษาสื่อบุคคลเพื่อบุกเบิกมิติใหม่ ๆ ของการศึกษาสื่อบุคคล งานวิจัยทั้ง 2 ชิ้นนี้ได้ใช้แนวคิดหลักเดียวกันคือ การวัด “สมรรถนะ” ด้านการสื่อสาร (communication competency) ของสื่อบุคคล 2 ท่านคือ ประธานชุมชนใน จ.อุดรธานี และพระพยอมแห่งวัดสวนแก้ว จ.นนทบุรี

อมรรัตน์ ทิพย์เลิศ และคณะ (2547) ศึกษาสื่อบุคคลที่เป็น “ประธานชุมชน” อันเป็นตำแหน่งที่เข้ามาแทนที่ตำแหน่ง “ผู้ใหญ่บ้าน” เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงหน่วยการปกครองจากหมู่บ้านในชนบทเป็นชุมชนเมือง / เขตเทศบาล และเนื่องจากหน่วยงานรัฐ เช่น เทศบาลต้องการที่จะให้ประชาชนในเขตชุมชนมีการ “พัฒนาชุมชนด้วยตนเอง” โดยที่หน่วยงานรัฐ เล่นบทบาทเป็นผู้สนับสนุนเท่านั้น ดังนั้นจึงมอบหมายให้ “ประธานชุมชน” ทำหน้าที่เป็น “ตัวสื่อกลาง / ผู้ประสานงาน” ระหว่างชุมชนกับเทศบาล

ผลการวิจัยได้ชี้ให้เห็นว่า แม้ว่าความตั้งใจของหน่วยงานรัฐเช่นเทศบาลจะมุ่งหมายให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาตนเอง โดยมีประธานชุมชนเป็นกลไกหนึ่ง แต่งานวิจัยก็ได้พบว่า เนื่องจากการขาดการชี้แจงทำความเข้าใจระหว่างทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องให้ตรงกัน (Shared meaning) ดังนั้น การรับรู้ตำแหน่งที่ตั้งขึ้นมาใหม่นี้ระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ จึงไปคนละทิศละทาง เมื่อเริ่มตั้งแต่ “ความเข้าใจไม่ตรงกันเสียแล้ว” การทำงานร่วมกันซึ่งเป็นขั้นตอนต่อไปก็คงยากที่จะราบรื่น

สำหรับการศึกษา “คุณลักษณะ” ของสื่อบุคคลนั้น อมรรัตน์และคณะได้แก้ไขข้ออ่อนของการศึกษาสื่อบุคคลที่ผ่านมาด้วยการศึกษาบริบทของชุมชนที่สื่อบุคคล “ประธานชุมชน” นั้นทำงานอยู่ เพื่อจะตอบคำถามว่า “บริบทของชุมชนแบบนี้” จึงต้องการ “สื่อบุคคลที่มีคุณลักษณะเช่นนี้”

งานวิจัยสื่อบุคคลอีกชิ้นหนึ่งในชุดโครงการนี้ เป็นงานศึกษาสื่อบุคคลด้านศาสนา คือ พระพยอม ตำแหน่งแห่งที่ของงานวิจัยก็คือ พระพยอมเป็นตัวอย่างของสื่อบุคคลในสถาบันดั้งเดิมของสังคม (สถาบันศาสนา) ที่มีการดำเนินงานที่มุ่งจะปรับเปลี่ยน / พัฒนาตนเองให้ก้าวทันกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม และมีวิธีการปรับเปลี่ยนที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดก็คือ มิติของการสื่อสาร

แต่ทว่า การปรับเปลี่ยนสื่อบุคคลเช่นพระพยอมนั้น จะต้องกระทำภายใต้เงื่อนไขบีบรัด (constraint) หลายประการ เนื่องจากสถาบันที่ท่านสังกัดเป็นสมาชิกอยู่นั้นเป็นสถาบันสงฆ์ที่เป็นสถาบันที่มีโครงสร้างที่เข้มงวด ดังนั้น ทศนิษฐ์ เจริญวิเศษ และคณะ (2547) จึงได้วิเคราะห์กลยุทธ์ต่าง ๆ ที่พระพยอมได้นำมาในการจัดการกับความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในระหว่างกระบวนการปรับเปลี่ยน โดยเฉพาะกลยุทธ์ที่ต้องใช้การสื่อสารหลากหลายรูปแบบได้อย่างเหมาะสม ที่ตกผลึกอยู่ในแนวคิดเรื่อง “สมรรถนะด้านการสื่อสาร”

สำหรับการวัด “สมรรถนะด้านการสื่อสาร” ของสื่อบุคคลนั้น คณะผู้วิจัยทั้ง 2 โครงการได้ขยายมิติการวัดอย่างรอบด้านเพื่อแก้ไขจุดอ่อนของงานศึกษาในอดีตที่เคยมีมา กล่าวคือ ศึกษาทั้ง การศึกษาขาเข้า (Input) และการศึกษาขาออก (Output) เพื่ออธิบายที่มาและที่ไปของสมรรถนะด้านการสื่อสาร

จากข้อกังขาที่ว่า การศึกษาสื่อบุคคลในลักษณะของการวิจัยเชิงคุณภาพที่ทำเป็นเพียงกรณีศึกษาแต่ศึกษาอย่างเจาะลึกนั้น จะสามารถนำมาขยายผลในที่อื่น ๆ ได้หรือไม่ อมรรรัตน์ และคณะ ได้แสวงหาสู่แนวทางที่จะขยายผลจากการวิจัยที่ศึกษาประชาชนชุมชนเพียง 1 ท่าน (และเป็น success case) ในช่วงของการเผยแพร่และใช้งานวิจัย (Downstream management) โดยให้นำเอาผลการวิจัยมาเสนอต่อประชาชนชุมชนอีก 50 แห่งใน จ.อุดรธานีรวมทั้งได้ใช้งานวิจัยเป็นกลไกในการเสริมความเข้มแข็งให้แก่สื่อบุคคลเช่นประชาชนชุมชน โดยต้องสกัด “ลักษณะที่เป็นส่วนร่วม” ออกมาใช้

เอกสารอ้างอิง

รายงานวิจัย 30 ชิ้นในโครงการชุดการวิจัยเรื่อง "การสื่อสารเพื่อชุมชน"

1. โครงการเรื่อง "แนวทางการพัฒนาวิทยุชุมชนเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน จ.นครราชสีมา และจ.บุรีรัมย์ "วิโรจน์ พลนิกรกิจ, เสกสรรค์ พรหมพิทักษ์, นิภากร กำจรเมฆกุล, 2545.
2. โครงการเรื่อง "การพัฒนาหอกระจายข่าวเพื่อตอบสนองความต้องการชุมชน", ดวงพร คำณวนวัฒน์, วาสนา จันทร์สว่าง, มณฑา โมพี, 2545.
3. โครงการเรื่อง "การพัฒนาการสื่อสารเพื่อการจัดการป่าชุมชน: กรณีศึกษาป่าชุมชนสะมะแก ต.นาสวน อ.ศรีสวัสดิ์ จ.กาญจนบุรี", วราพร ศรีสุพรรณ, อรสา ประยูรพงษ์, นุชจิร ท้าวไทยชนะ, เกษม กุลประดิษฐ์, 2547.
4. โครงการเรื่อง "รูปแบบและกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมระหว่างชุมชนกับศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยี", กมลรัฐ อินทรทัศน์, เชาวลักษณ์ ชัยวิรัตน์, มณฑาดี คุรุทมิชัย, ธนากร เทียนน้อย, 2547.
5. โครงการเรื่อง "ศักยภาพและกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นแบบสาธารณะทั้งของหมอลำ", ประยุทธ์ วรรณอุดม, มงคล คำดวง, 2547.
6. โครงการเรื่อง "การพัฒนาแบบจำลองของการจัดการข้อมูลข่าวสารของชุมชนโดยชุมชนเพื่อชุมชน, อัจฉริยา เนตรเชย, รุจน์ โกมลบุตร, กาญจนา เชื้อววิทย์การ, พิระพล แก้วศักดิ์ศิริ, เพ็ญพร ประไพพิณ, 2547.
7. โครงการเรื่อง "การวิจัยเพื่อสรุปบทเรียน: กระบวนการเตรียมกลุ่มวิทยุชุมชน จ.ปัตตานี", ชาลิสา มากแผ่นทอง, 2547.
8. โครงการเรื่อง "ความสามารถด้านการสื่อสารของพระพิศาลธรรมพาที (พระพยอมกัลยาโณ) กับกระบวนการระดมพลังการพัฒนาชุมชน", ทศนีย์ เจนวิถีสุข และคณะ, 2547.
9. โครงการเรื่อง "กระบวนการสื่อสารเพื่อขยายผลของการทำเกษตรโดยไม่ใช้สารเคมี", จำรัส เสือดี, สุนทร ตูตะพะ, ประกาศิต แจ่มจำรัส, เพ็ญศรี แจ่มจำรัส, นพดล พึ่งวัฒนะ, 2547.
10. โครงการเรื่อง "การสื่อสารเพื่อพัฒนาการเกษตร "ทฤษฎีใหม่" ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช", พรทิพย์ เย็นจะบก และคณะ, 2547.

11. โครงการเรื่อง “สมรรถนะด้านการสื่อสารของสื่อบุคคลกับการระดมพลังการพัฒนา, อมรรัตน์ ทิพย์เลิศ, วีรวัฒน์ อำพันสุข, จรส ศิริพนิช, รัตนา รัตนภาสุร, ประภัสสร รัตนภาสุร, 2547.
12. โครงการเรื่อง “เครือข่ายการสื่อสารกับศักยภาพการดำรงอยู่ของชุมชน ศึกษากรณี ต.ทุ่งขวาง อ.พนัสนิคม จ.ชลบุรี”, สมสุข หินวิมาน, กำจร หลุยยะพงศ์, เขียวชัย อิศรเดช, 2547.
13. โครงการเรื่อง “การใช้สื่อละครเพื่อการพัฒนาชุมชนของกลุ่มมะขามป้อม, ดวงแข บัวประโคน, สุคนธ์จิต วงษ์เฟือก, สุพงศ์ จิตต์เมือง, สมศักดิ์ ศิริพันธุ์, ขวัญหทัย บุญลือ, 2547.
14. โครงการเรื่อง “การมีส่วนร่วมในการกำหนดรูปแบบและเนื้อหารายการวิทยุเพื่อชุมชน”, วีระวรรณ ยังกิจการ, อรวรรณ ศรีสวัสดิ์, ศิริพร เสรีกิตติกุล, 2547.
15. โครงการเรื่อง “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเพื่อจัดการปัญหาขยะของประชาชนท้องถิ่น อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา”, สิทธิชัย เทวธีระรัตน์, เสาวนีย์ โคตรพันธ์, จตุรภัทร ชัยสุวรรณ, ประสิทธิ์ เฉิดจินดา, รักจิต มั่นพลศรี, 2547.
16. โครงการเรื่อง “การสื่อสารกับการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนบ้านครัว ในกรณีพิพาทโครงการก่อสร้างถนนรวมและกระบวนกรจราจร”, ไชยวัฒน์ บุญประดิษฐ์, ลัดดาวัลย์ วัฒนเสถียร, พตท.(หญิง) วันเพ็ญ ปรีดิยาธร, 2547.
17. โครงการเรื่อง “บทบาทการสื่อสารในการเสริมสร้างพลังความเข้มแข็งของผู้หญิงในการปกครองท้องถิ่น”, อ้อมทิพย์ เมฆรักษาวนิช แค้มป์, นเรศ สังเคราะห์สุข, 2547.
18. โครงการเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการมีส่วนร่วมจัดการป่าชุมชนของชาวบ้านห้วยแก้ว ถึงอำเภอแม่ออน จ.เชียงใหม่”, ศรีธรรม ไรจน์สุพจน์, ภัทมัย อินทจักร, นิคม ชัยขุนพล, 2547.
19. โครงการเรื่อง “ การพัฒนาเครือข่ายการสื่อสารชุมชนเพื่อปกป้องคลองอยู่ตะเภา, จำนวนัก บัวเนียว, มนทิรา วิโรจน์อนันต์, สมยศ ทองคำ, วิจิต แก้วมณี, ฉลองรัฐ บัวเนียว, 2547.
20. โครงการเรื่อง “การใช้สื่อวิทยาท้องถิ่นเพื่อส่งเสริมประชาคม จ.มหาสารคาม”, ชاکิต สุดสายเนตร, วีรพล อันมัย, ชัยธีรภรณ์ เวฬุวนารักษ์, 2547.
21. โครงการเรื่อง” แนวทางการส่งเสริมสร้างและพัฒนาบทบาทของสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน”, อดุลย์ ดวงจิตวิรัตน์, ศักดิ์ รัตนชัย, สุพรรณ ไชยลังกา, 2547.

22. โครงการเรื่อง “ศักยภาพของโนราในการพัฒนาท้องถิ่น”, เขียวชัย อิศรเดช, มาณพ อิศรเดช, ธรรมนิศ์ นิคมรัตน์, ชีรพจน์ นามอินทราภรณ์, ปราภรณา จันทรพันธ์, 2547.
23. โครงการเรื่อง “กระบวนการทัศน์ใหม่ในการสื่อสารเพื่อการพัฒนา กลุ่มออมทรัพย์ จ.สุรินทร์”, ศุภาง นันตา, ภาวดี เลิศพงษ์, กันตนิรันดร์ ลับโกษา, 2547.
24. โครงการเรื่อง “โครงการอินเทอร์เน็ตตำบล: กรณีศึกษา จ.สุรินทร์”, ศิวพร ศรีสมัย, ประชิด อินทะกนก, 2547.
25. โครงการเรื่อง “การสื่อสารในระดับชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาเอดส์ใน จ.เชียงราย”, จำริญ ไยชิด, ภาววิ รุ่งสุวรรณ, ปรียานุช ไยชิด, ระเด่น สุริยะวงศ์, 2547.
26. โครงการเรื่อง “การวิเคราะห์กระบวนการทำข่าวของสำนักข่าวเด็กและเยาวชน ขบวนการตา สับประรด”, รณชาติ บุตรแสนคม, ฝนดา คงสุข, วีรพันธ์ วิบูลย์พันธ์, 2547.
27. โครงการเรื่อง “การดำเนินงานหอกระจายข่าวสารเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนอย่างยั่งยืน”, ดวงพร คำณูวัฒน์, วาสนา จันทรสว่าง, มณฑา โมพี, ปิยะนันท์ สำเภาเงิน, 2547.
28. โครงการเรื่อง “การสื่อสารความหมายการพัฒนา ระหว่างชาวบ้าน: กรณีศึกษา กองทุนชุมชน “เครือข่ายกองทุนข้าว”, อริยา เสวตามร, สุนทร วงศ์จอมพร, นัยนา วิจิตรพร, 2547.
29. โครงการเรื่อง “การสื่อสารในการพัฒนาประชาคมทับเที่ยง”, อรุณวรรณ นาศรี และคณะ, 2547.
30. โครงการเรื่อง “สถานีวิทย์โทรทัศน์แห่งประเทศไทย ช่อง 11 พิษณุโลก ในฐานะโทรทัศน์เพื่อท้องถิ่น”, ฤทัย ชัดนาค และคณะ, 2547.

เอกสารอ้างอิง

1. กาญจนา แก้วเทพ, (2543)
สื่อเพื่อชุมชน : การประมวลองค์ความรู้, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
2. กาญจนา แก้วเทพ, (2547)
"อีกครั้งกับเรื่องการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม", วารสารการวิจัยและพัฒนา, ปีที่ 1:2 (ม.ค.-มิ.ย. 2547), คณะธุรกิจการเกษตร มหาวิทยาลัยแม่โจ้ เชียงใหม่.
3. กาญจนา แก้วเทพ, (2547)
"มองของเล่นให้เป็นสื่อ, เอกสารประกอบการบรรยาย, สถาบันวิจัยและพัฒนาภาษาและวัฒนธรรม, มหาวิทยาลัยมหิดล (16 ส.ค. 2547).
4. ปาริชาติ สถาปิตานนท์ และคณะ (2549)
การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมและการพัฒนาชุมชน:จากแนวคิดสู่ปฏิบัติการวิจัยในสังคมไทย
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
1. Innis ,H.(1951)
The Bias of Communication, Toronto : University of Toronto Press.
2. Park, R. (1940) “ News as a Form of Knowledge” in R.H. Turner (ed) **On Social Control and Collective Behavior** , Chicago: University of Chicago Press,1967
3. Tocqueville, A. de (1835)
Democracy in America ,London.